

О. М. КРИКУНЕНКО

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО СОЮЗ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ і СЕЛЯНСТВА

Великі учителі і вожді робітничого класу К. Маркс і Ф. Енгельс створили теорію наукового комунізму, що знаменувало собою величезну революцію в науці. Однією з найважливіших складових частин теорії наукового комунізму є історичний матеріалізм — наука про найбільш загальні закони розвитку людського суспільства, теоретична основа політики, стратегії і тактики робітничого класу і його партії, науково-історична база комунізму. Створення історичного матеріалізму було найвидатнішим подвигом ідеологів пролетаріату Маркса і Енгельса. Це був революційний переворот у науці, в розумінні історії людського суспільства.

Марксизм завдав смертельного удару суб'єктивістсько-ідеалістичному розумінню і тлумаченню історії, згідно з якими творцями історії є не трудящі маси, не народ, а окремі герої — королі, царі, великі полководці та інші «видатні» особи. Представники суб'єктивістсько-ідеалістичної філософії, проповідуючи культ особи, облудно твердили, що народ — це сліпа, інертна юрба, яка покірливо йде за «героями» і «вождями», куди б вони її не повели.

Викриваючи необгрунтованість ідеалістичних теорій про суспільство, марксизм вперше в науці розкрив матеріальні основи історичного розвитку, довівши, що прогрес у суспільному житті зв'язаний з діяльністю народних мас. Історія суспільства є історія самих трудящих — творців усіх матеріальних благ і культурних цінностей. Разом з тим трудящі маси — це вирішальна сила, яка здійснює всі соціальні перевороти, революції, всі докорінні прогресивні зміни в суспільстві. Тому засновники наукового комунізму постійно і рішуче вели боротьбу проти вчення, яке принижувало роль народних мас в історії і проповідувало ворожий марксизмові культ особи.

Великі вожді робітничого класу невпинно викривали ідеалістичну теорію культу особи, рішуче відкидали всякі намагання протягнути її під тим чи іншим прапором у робітничий рух. «Мы оба, — писав Маркс, маючи на увазі себе і Енгельса, — не дадим и ломаного гроша за популярность. Вот, например, доказательство: из неприязни ко всякому культу личности я во время существования Интернационала никогда не допускал до огласки многочисленные обращения, в которых признавались мои заслуги и которыми мне надоедали из разных стран, — я даже никогда не отвечал на них, разве только изредка за них отчитывал. Первое вступление Энгельса и мое в тайное общество коммунистов произошло

тем условием, что из устава будет выброшено все, что содействует суверенному преклонению перед авторитетами...»¹.

В. І. Ленін, викриваючи ідеалістичні погляди народників, їх шкідливі теорії про «героїв» і «юрбу», даліше розробив стратегію і тактику марксизму, показавши вирішальну роль народних мас у розвитку суспільства. Ленін довів, що ударну силу всіх революційних переворотів, які відбулись на протязі всієї історії, становили народні маси. «В міру розширення й поглиблення історичної творчості людей повинен зростати і розмір тієї маси населення, яка є свідомим історичним діячем. А народник завжди міркував про населення взагалі і про трудяще населення зокрема, як про об'єкт тих чи інших більш-менш розумних заходів, як про матеріал, який належить спрямовувати на той чи інший шлях, і ніколи не дивився на різні класи населення, як на самостійних історичних діячів при даному шляху, ніколи не ставив питання про ті умови даного шляху, що можуть розвивати (або, навпаки, паралізувати) самостійну і свідому діяльність цих творців історії»².

Роль народних мас завжди була великою, але особливо вона зростає в епоху імперіалізму, в епоху пролетарських і народно-демократичних революцій, коли боротьбу народних мас очолив найпередовіший, найорганізованіший революційний клас — пролетаріат.

Вчення марксизму-ленізму про вирішальну роль народних мас у суспільному розвитку цілком підтвердилося практикою революційної боротьби в Росії і в країнах народної демократії.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і величні соціалістичні перетворення, що відбулися в нашій країні, стали можливими лише тому, що мільйонні маси робітників і селян під керівництвом Комуністичної партії героїчно і самовіддано боролися за революційну перебудову нашого суспільства.

Визнаючи, що народні маси є головною рушійною силою історії, марксизм-ленізм ні в якому разі не заперечує ролі видатних осіб, керівників, вождів, які правильно розуміють потреби розвитку суспільства і бажання та дії яких збігаються з бажаннями та діями суспільства, народу. Марксизм-ленізм ніколи не стояв на позиції заперечення авторитетів досвідчених керівників, вождів.

Але визнання великої ролі видатних осіб, вождів у житті суспільства нічого спільного не має з культом особи. Культ особи — це своєрідне обоготворення тої чи іншої особи, сліпе схиляння перед нею, приписування їй надприродної сили. Культ особи веде до приниження ролі народних мас і партії, сприяє поширенню порочних методів у партійній і господарській роботі — голого адміністрування і командування, штовхає окремих керівників до порушення соціалістичної законності, до зловживання владою, виховує зневажливе ставлення до ініціативи, яка йде знизу, з боку широких мас трудящих, породжує такі потворні явища, як приховування недоліків, лакування дійсності, оковамилювання. Великої шкоди культ особи завдає ідеологічній роботі, ведучи до догматизму і начотництва, до застою теоретичної роботи партії. Ось чому класики марксизму-ленізму завжди виступали проти ідеалістичного культу особи. Рішуче засудив культ особи XX з'їзд КПРС. У резолюції XX з'їзду партії вказується: «З'їзд вважає, що Центральний Комітет цілком правильно виступив проти культу особи, поширення якого применшувало роль партії і народних мас,

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XXVI, 1935, стор. 487—488.

² В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 472.

принижувало роль колективного керівництва в партії і нерідко приводило до серйозних упущень в роботі, і доручає Центральному Комітетові не ослабляти боротьби проти пережитків культу особи, в усій своїй діяльності виходити з того, що справжніми творцями нового життя є народні маси, керовані Комуністичною партією»¹.

Партія і весь радянський народ одностайно схвалили знаменне рішення ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи і його наслідків», в якому дано марксистсько-ленінський аналіз причин, що сприяли утвердженню культу особи Й. В. Сталіна, і накреслено заходи по ліквідації наслідків культу особи, по відновленню ленінських норм партійного і державного життя, по розвитку внутріпартійної і радянської демократії, по вдосконаленню методів партійного і радянського керівництва соціалістичною державою.

* * *

Говорячи про народні маси як про дійсних творців історії, Маркс і Енгельс мали на увазі, насамперед, два основних класи сучасного суспільства — клас робітників і клас селян, які складають 9/10 населення будь-якої країни світу. Ці два класи, при їх тісному союзі, спроможні здійснити кінцеву мету пролетаріату — знищення капіталізму і побудову комунізму. Маркс і Енгельс науково довели, що питання про союз пролетаріату з трудовим селянством є одним з корінних питань теорії, програми, стратегії і тактики пролетаріату і його партії. У своїх наукових висновках Маркс і Енгельс виходили з того, що пролетаріат і трулящі маси селянства мають загальні корінні економічні і політичні інтереси, які полягають в знищенні експлуататорів і експлуатації людини людиною і в побудові безкласового комуністичного суспільства.

Розробляючи питання про союз робітничого класу і трудового селянства, Маркс і Енгельс обґрунтували історичну необхідність цього союзу як вирішального засобу звільнення не тільки пролетаріату від капіталістичного рабства, але й основних мас селянства від поміщицької і капіталістичної експлуатації, темряви, розорення і голоду. На великому статистичному та історичному матеріалі вони наочно показали жебрацьке становище селянства в стародавньому, феодальному і особливо в капіталістичному суспільствах та неминучу загибель дрібного сільськогосподарського виробництва при капіталізмі. При цьому Маркс і Енгельс виходили із загальних законів розвитку капіталізму, дія яких нестримно веде до того, що у землеробстві, як і в промисловості, капіталізм також з неблаганою силою прокладає собі шлях, розорюючи мільйонні маси трудящих селян. У своїй роботі «Селянське питання у Франції і Німеччині» (1892 р.) Енгельс зазначав: «Розвиток капіталістичної форми виробництва перерізав життєвий нерв у дрібного виробництва в сільському господарстві; це дрібне виробництво гине й занепадає нестримно»².

Маркс і Енгельс вказували, що після падіння феодалізму і встановлення капіталізму селяни попадають у тісну залежність від скупника і лихваря, експлуатуються банками, капіталом, купцями і куркулями.

¹ Резолюції XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., Держполітвидав УРСР, 1956, стор. 20.

² К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, К., Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 367.

Ліквідація феодалізму і перемога капіталізму означала для селянства зміну одних форм експлуатації іншими.

На протязі XIX століття у Західній Європі місце феодала зайняв повсюдно міський лихвар, місце феодальних повинностей зайняли іпотеки, місце аристократичної поземельної власності зайняв буржуазний капітал. Селянська парцела стала лише приводом, який дозволяв капіталісту одержувати прибуток, проценти і ренту з селянського господарства. Капіталіст не задумувався над тим, чи вдається землевласнику одержати для себе хоч заробітну плату.

У своїй праці «Класова боротьба у Франції» (1850 р.) Маркс зробив дуже цікаве і показове обчислення, яке наочно характеризує жебрацьке становище французького селянства в середині XIX століття. За статистичними обчисленнями 1840 р., пише Маркс, валовий продукт французького землеробства становив 5 237 178 000 франків. З цієї суми треба відняти 3 552 000 000 франків на витрати по виробництву, включаючи сюди і споживання землеробів. Лишається чистий продукт в 1 685 178 000 франків, з яких 550 000 000 треба скинути на проценти по іпотеках, 100 000 000 на судових чиновників, 350 000 000 на податки і 107 000 000 на нотаріальний і гербовий збори, на оплату з іпотек і т. д. Лишається третя частина чистого продукту — 538 000 000 франків. На душу селянського населення не припадає і 25 франків чистого доходу на рік¹. Маркс відмічає, що в цьому обчисленні не взято до уваги ні позаіпотечне лихварство, ні витрати на адвокатів і т. д.

Змальовуючи надзвичайно тяжке становище французького селянина в XIX столітті, Маркс писав: «Буржуазний лад, який на початку століття поставив державу за стража біля щойно виниклої парцели і удобрював її лаврами, став вампіром, який висисає кров її серця та мозок її голови і кидає її в алхімічну реторту капіталу»².

Особливо ненависним для французького селянства був податок на вино, який буржуазна держава здирала «без усякого сорому», грабуючи дрібних і середніх селян. Французький селянин, підкреслював Маркс, постійно терпів саме від цього податку, і коли він викидав його за двері, податок знову входив у вікно. Тому французький селянин, малюючи на стіні чорта, завжди зображав його у вигляді збірщика податків.

Говорячи про тяжке становище селянства при капіталізмі, Маркс відмічає, що експлуатація селянина відрізняється від експлуатації фабричного робітника лише за формою. Експлуатор в обох випадках той же самий — капітал. Окремі капіталісти експлуатують окремих селян за допомогою іпотек і лихварства, клас капіталістів експлуатує клас селян за допомогою державних податків. Потрапляючи під владу капіталу, селянство визискується так само безжалісно, як і робітничий клас, одержуючи з свого клаптика землі лише заробітну плату. «Межею експлуатації для парцелярного селянина, — вказує Маркс, — не є ні середній прибуток на капітал, з одного боку, оскільки сам він є дрібним капіталістом, ні необхідність ренти, з другого боку, оскільки сам він є земельним власником. Абсолютною межею для нього як для дрібного капіталіста є лише заробітна плата, яку він, після вирахування власне витрат, сплачує сам собі»³.

¹ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. I, К., Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 171.

² Там же, стор. 277.

³ К. Маркс. Капітал, т. III, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 811.

Отже, трудове селянство, яке віками боролось за своє звільнення від феодальних пут, за своє перетворення у вільного виробника, при капіталізмі, не встигнувши позбавитися феодальної експлуатації, попадає під ярмо нової експлуатації — капіталістичної. Жорно капіталізму перемелює його, прирікає на неминучу загибель, розорює більшу частину селян і жене їх геть із села в місто, де вони створюють постійну резервну армію праці.

Досліджуючи закони розвитку капіталістичного способу виробництва, Маркс і Енгельс показали, що при капіталізмі велике виробництво швидко створюється і в землеробстві, прокладаючи собі шлях через масове розорення сотень тисяч дрібних сільськогосподарських виробників. Цей процес обумовлений тим, що і в землеробстві велике виробництво виявляє явні переваги перед дрібним, бо тільки великому виробництву доступне широке використання складних сільськогосподарських машин, найновішої техніки, досягнень агрономічної науки, нових методів обробітку ґрунту, тільки йому доступні застосування кооперації і поділ праці, поєднання землеробства з іншими заняттями, тільки велике виробництво може з найбільшою раціональністю і вигідністю організувати збут сільськогосподарської продукції, одержання кредиту і т. ін.

В роботі «Класова боротьба у Франції» Маркс з приводу цього зазначає: «...В тій же мірі, в якій дробиться земля, зменшується її родючість. Застосування машин до обробітку ґрунту, поділ праці, великі меліораційні заходи, як-от: спорудження відвідних і зрошувальних каналів і т. д., — стають все більш і більш недоступними, а *непродуктивні витрати* на обробіток землі зростають в тій же пропорції, як і дроблення самого цього засобу виробництва»¹.

Поряд з цим важливою причиною витіснення і загибелі дрібних виробників у землеробстві є експлуатація села капіталістичним містом. Міська капіталістична промисловість крок за кроком вириває одну галузь сільськогосподарського виробництва за іншою з самого землеробства, підриває основи дрібного виробництва, ставить село в тісну залежність від міста. При капіталізмі різко загострюються протиріччя між містом і селом, які далі переходять у протилежність між ними. Економічною основою цієї протилежності є експлуатація села капіталістичним містом, експропріація і розорення більшості сільського населення всім ходом розвитку промисловості, торгівлі, кредитної системи при капіталізмі.

Таким чином, дрібне виробництво в землеробстві при капіталізмі експлуатується великим сільськогосподарським виробництвом і куркульством, міською капіталістичною промисловістю і банками за допомогою торгівлі, лихварства і кредитної системи. Всі вони об'єднують свої зусилля для того, щоб збільшити, посилити, довести до межі експлуатацію дрібних виробників.

У зв'язку з вищевикладеним потрібно хоч би коротко зупинитися на безпідставності опортуністичної теорії про «стійкість» і «живучість» дрібного господарства в землеробстві при капіталізмі, яку проповідували у свій час ревізіоністи II Інтернаціоналу. «Теоретики» західно-європейських соціал-демократичних партій Ф. Герц, Е. Давід, К. Каутський та інші виступили проти положення марксизму про перевагу великого господарства перед дрібним і в землеробстві, намагаючись довести, що якщо ця теза марксизму має силу в промисловості, то вона

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. I, стор. 170.

зовсім незастосовна у сільському господарстві. Всупереч марксистам вони твердили, що дрібне сільськогосподарське виробництво є «життєздатним» і «стійким» і що воно нібито може успішно конкурувати з великим.

Так, ренегат К. Каутський в одній із своїх останніх наклепницьких книг «Більшовизм у тупику», сповненій злісної ненависті до Радянської держави, намагався «обгрунтувати» давно вже викриту опортуністичну теорію «стійкості» дрібноселянського господарства і його переваги над великим. При цьому Каутський не був оригінальним у своїх дефініціях, а, по суті, повторював те, про що в кінці XIX століття писав німецький економіст М. Гехт в монографії «Три села баденського Гарда». Як відомо, В. І. Ленін дав у свій час належну відсіч Гехту в праці «Аграрне питання і „критика Маркса”», довівши, що Гехт розглядав не дрібні селянські, а великі куркульські господарства, які вели інтенсивне виробництво. Викриваючи вульгарно-апологетичний характер теорії «стійкості» дрібноселянського господарства, Ленін писав: «Дрібне землеробство тримається всіляким хижацтвом: марнуванням праці і життєвих сил землероба, марнуванням сил і якостей худоби, марнуванням продуктивних сил землі, а тому всяке дослідження, яке не бере всебічно до уваги всіх цих обставин, являє собою просто ряд буржуазних софізмів»¹.

Таким чином, Маркс і Енгельс, а потім Ленін науково підтвердили, що концентрація і централізація капіталу в землеробстві, концентрація землеробства, з одного боку, експропріація і розорення мас дрібних виробників і зубожіння села, з другого боку, є безумовним законом розвитку сільського господарства по капіталістичному шляху. Прагнення ж ревізіоністів, що виступали з антимарксистськими теоріями, мали на меті вихваляння і зміцнення капіталістичних порядків, які ведуть до розорення і гноблення мільйонних мас дрібних селян.

Процес пролетаризації селянства в епоху капіталізму відбувався в усіх капіталістичних країнах надзвичайно інтенсивно. Швидке зростання текстильної промисловості у ряді країн і особливо в Англії, викликало бурхливий розвиток найбільш вигідної галузі сільського господарства — вівчарства. Лендлорди і капіталісти Англії почали захоплювати одвічні селянські землі, зганяючи з них дрібних селянських виробників, щоб на цих землях створити великі вівчарські ферми. Процес насильственої експропріації дрібних сільськогосподарських виробників тривав у Англії в XV—XVIII і навіть у XIX століттях. Експропріацію землі у селян лендлордами і капіталістами активно підтримував англійський парламент, який тільки за період 1702—1781 рр. видав 1631 закон про обгороджування общинних земель. Цими законами у селян було насильно відібрано 2667 тис. акрів землі².

У першій третині XIX століття, тобто у 1801—1831 рр., парламентськими актами у селян було безкоштовно відібрано на користь лендлордів 3 511 770 акрів общинної землі³.

На початку XIX століття в результаті всіх цих парламентських біллей про обгороджування общинної землі англійські селяни володіли лише 22,5% земельної площі, тоді як 77,5% земельної площі належало короні, земельній аристократії, дворянству, духовенству, капіталістам та

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 154.

² Див. Н. І. Сомов. Англія в XVIII столітті. Промышленная революция, М., 1952, стор. 6.

³ Див. К. Маркс. Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 727.

іншим власникам, в тому числі короні і дворянству — 55,9%¹. Поряд з цим серед самого селянства відбувався інтенсивний процес диференціації, поділу на бідніші, напівпролетарські і заможні, куркульські господарства. За відомостями по 25 графствах, на початку XIX століття в Англії дрібні селяни з середнім земельним наділом в 3,3 акра становили 91,2% загальної кількості власників селянського типу, в тому числі 62,8% дрібних селян володіли земельними наділами до 1 акра. Ці селяни володіли 35,2% загальної площі селянської землі. В той же час заможні селяни (куркулі) з земельними наділами від 50 до 200 акрів, які становили 4,3% загальної кількості сільських власників, зосередили у своїх руках 47,9% всієї площі селянської землі. На долю ж середнього селянства (4,5% загальної кількості власників) припадало 16,9% всієї земельної площі на селі². Таким чином, в руках невеликої купки сільських багатіїв (куркулів) перебувала майже половина селянської землі.

Всі ці дані красномовно свідчать про те, що в процесі парламентського обгороджування і швидкої диференціації на селі в Англії на початку XIX століття основна маса сільського населення знаходилася у надзвичайно тяжкому економічному становищі, змушена була кидати віками насиджені місця і йти або на промислові підприємства, або в батраки до лендлордів і багатіїв, або, нарешті, емігрувати в Америку.

У Франції, де капіталістичний розвиток внаслідок цілого ряду історичних причин йшов повільніше, ніж в Англії, експропріація селян здійснювалась в основному інакше. Говорячи про експропріацію селянських мас у Франції, Маркс писав: «Чтобы экспроприировать земледельцев, нет необходимости изгнать их с их земель, как это было в Англии и в других странах... Попробуйте сверх определенной меры отбирать у крестьян продукт их сельскохозяйственного труда — и, несмотря на вашу жандармерию и вашу армию, вам не удастся приковать их к их полям»³.

Одним з найбільш дійових засобів обезземелювання селян у Франції була податкова система. Нижченаведена таблиця показує ріст податків у Франції на протязі XVII—XVIII століть⁴.

Роки	1607	1645	1690	1715	1786
Види податків					
Прямі податки	16	54	41	96	229
Непрямі податки	11,5	35	70	60	311
Всього (в млн. ліvrів)	27,5	89	111	156	540

За період з 1830 по 1885 р. прямі податки збільшилися у Франції на 144,8%, а непрямі — на 394,5%⁵. Податки падали головним чином на плечі селянства, що не могло не привести до його зубожіння і розорення. Процес диференціації і експропріації селянських мас йшов у Франції весь час дуже інтенсивно. Тільки за 10 років (1882 по 1892 р.)

¹ Див. В. М. Лавровський. Парламентские огораживания общинных земель в Англии конца XVIII — начала XIX вв., изд. АН СССР, 1940, стор. 148, 149.

² Див. В. М. Лавровський. Цит. работа, стор. 118.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XXVII, 1935, стор. 685.

⁴ Взято із статті Ю. Г. Трунського «Борьба классов и партий за французское крестьянство». Журн. «Вопросы истории» № 11, 1954, стор. 63.

⁵ Див. там же, стор. 63.

у Франції було експропрійовано 523 734 бідняцьких і середняцьких господарств¹.

Така ж картина спостерігалась і в інших європейських країнах. Так, наприклад, в Італії, за офіційними даними перепису населення, у старих італійських провінціях (за винятком Венеції і Риму) за період з 1861 по 1901 р. загальна кількість господарств землевласників зменшилася з 4 153 645 до 3 286 691 двора, тобто на 866 954 господарства². Розорявались дрібні селянські господарства, головним чином за несплату податків. Тільки за період з 1886 по 1900 р. кількість експропрійованих таким шляхом селянських земельних наділів досягла 70 774³.

Експропріація і зубожіння селянських мас в Італії йшли настільки швидко, що вже у 1861 р. в італійському селі батраки становили 34,8% всього сільського населення⁴, а за період з 1867 по 1917 р. з сільськогосподарського виробництва було виштовхнуто біля трьох мільйонів трудящих⁵.

Швидкий процес розшарування на селі відбувався при капіталізмі і в Німеччині, особливо в другій половині XIX століття. Так, у 1882 р. дрібні селянські господарства (з земельною площею до 2 га) становили тут 58,0% всіх сільських господарств. В їх розпорядженні було тільки 5,7% землі, 1,8% коней, 10,5% великої рогатої худоби, 3,6% овець, 24,7% свиней. В той же час у господарствах із земельною площею в 20 га і більше, що становили 5,8% всіх сільських господарств, було зосереджено 55,5% всієї землі, 57,5% коней, 36,9% великої рогатої худоби, 80,2% овець, 26,3% свиней⁶.

Процес експропріації дрібних селянських господарств у Росії дуже швидко відбувався після реформи 1861 року. Згідно з статистичними даними першого земельного перепису 1877 р., розподіл земельної площі по 49 губерніях Росії за розмірами землеволодіння був такий: у 50,3% всіх землевласників, що мали земельну площу до 10 десятин, було лише 1,1% всієї землі, тоді як у 3,2% власників, що мали понад 1000 десятин землі кожний, було зосереджено 70,4% всієї землі. Серед них 942 великих власники (з володіннями понад 10 тис. десятин) мали майже третину землі (29,7%). І навпаки, 80% всіх земельних власників володіли менше, ніж однією двадцятою частиною землі⁷. Таким чином, земля — основний засіб сільськогосподарського виробництва, була зосереджена в руках невеликої кількості осіб, власників великих латифундій.

У царській Росії після реформи 1861 р. відбувалося посилене розшарування селянства. Розвиток капіталізму в сільському господарстві Росії породжував на одному полюсі капіталістичну верхівку в особі великих землевласників, які концентрували в своїх руках великі земельні масиви, основні знаряддя виробництва і тяглову силу, а на другому полюсі — розорені селянські маси, які були основним джерелом попов-

¹ Див. Ю. Г. Трунський. Цит. робота, стор. 64.

² Див. Э. Серени. Развитие капитализма в итальянской деревне (1860—1900), М., 1951, стор. 251.

³ Там же, стор. 254.

⁴ Там же, стор. 330.

⁵ Там же, стор. 363.

⁶ Див. А. Петрушов. Аграрные отношения в Германии, ОГИЗ, 1945, стор. 32—33, 140, 143, 147, 149.

⁷ Див. П. И. Ляшенко. История народного хозяйства СССР, т. II, Госполитиздат, 1952, стор. 81—82.

нення міського і сільського пролетаріату. Тільки на Україні в кінці XIX століття пролетаризована частина сільського населення становила біля 17% загальної його чисельності¹.

Наведені вище дані, що стосуються головних європейських країн, незаперечно підтверджують марксистсько-ленінське положення про те, що при капіталізмі неминуче відбувається розшарування села, розорення дрібних сільськогосподарських виробників, їх масове зубожіння і загибель. «Тільки падіння капіталу,— вказував Маркс,— може підняти селянина, тільки антикапіталістичний, пролетарський уряд може покласти край його економічним злидням і суспільній деградації»².

* *

*

Селянство не могло примиритися з своїм безвихідним становищем. Воно з найдавніших часів піднімалося на боротьбу проти своїх гнобителів. Ця боротьба виливалася в народні повстання, які охоплювали широкі маси селянства. Такими були Жакерія у Франції (1358 р.), повстання під керівництвом Уота Тайлера в Англії (1381 р.), гуситські війни селянства в Чехії (1419—1434 рр.), селянська війна в Німеччині (1525 р.) і багато інших селянських виступів. У Росії найбільшими були селянські повстання під керівництвом Івана Болотнікова (1606—1607 р.), Степана Разіна (1667—1671 рр.), Омеляна Пугачова (1773—1775 рр.) та багато інших. Всі вони мали неорганізований, стихійний характер і, як правило, зазнавали поразки. Основною причиною невдач селянських повстань було те, що селянство є таким класом, який внаслідок властивої йому роз'єднаності нездатний до самостійної боротьби.

Класичну характеристику цієї розпорошеності і розрізненості селянства як класу дав К. Маркс у своїй праці «18 брюмера Луї Бонапарта».

Селянство — це клас дрібних виробників у землеробстві, господарство яких ґрунтується на приватній власності і особистій праці, на низькому рівні розвитку техніки. Спосіб виробництва не зв'язує, а ізолює їх одного від одного, хоч вони й живуть в однакових економічних умовах. Кожна окрема селянська сім'я майже довліє сама собі. Вона сама безпосередньо виробляє більшу частину предметів свого споживання, здобуваючи, таким чином, засоби до життя більше в обмін з природою, ніж з суспільством³. «Парцела, селянин і сім'я; поруч друга парцела, другий селянин і друга сім'я. Купка цих одиниць становить село, а купка сіл — департамент. Таким чином, величезна маса французької нації утворюється простим складанням однойменних величин, на зразок того як мішок картоплин становить мішок картоплі»⁴.

Оскільки дрібне селянство живе в економічних умовах, що відрізняють і вороже протиставляють його спосіб життя, інтереси і освіту способові життя, інтересам і освіті інших класів, воно становить клас. Але оскільки між дрібними селянами існує лише місцевий зв'язок, оскільки тотожність їх інтересів не створює між ними спільності, ніякого національного зв'язку, ніякої політичної організації, — вони не становлять класу. Через те, вказує Маркс, дрібні селяни нездатні захищати свої класові

¹ Див. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., Изд. АН СССР, 1954, стор. 49.

² К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. I, стор. 171.

³ Див. там же, стор. 274.

⁴ Там же.

інтереси від свого власного імені, вони не можуть представляти себе, їх повинні представляти інші¹.

Якраз внаслідок цих причин всі намагання селянства самостійно добитися свого визволення від експлуататорів зазнавали невдачі.

На основі глибокого і всебічного дослідження економічного становища і боротьби селянства в періоди різних суспільно-економічних формацій, і особливо при капіталізмі, Маркс і Енгельс прийшли до науково обґрунтованого висновку про те, що селянська боротьба може увінчатися повним успіхом лише тоді, коли вона зіллється з боротьбою робітничого класу і якщо її очолить робітничий клас. При цьому Маркс і Енгельс неодноразово вказували в своїх творах, що селянство є найближчим союзником пролетаріату не тільки в буржуазно-демократичній революції, але і в революції соціалістичній. Так, у листі від 16 квітня 1856 р. Маркс писав Енгельсу: «Вся справа в Німеччині залежатиме від можливості підтримати пролетарську революцію яким-небудь другим виданням селянської війни. Тоді все буде чудово...»² (виділено нами. — О. К.)

Цю ж думку про необхідність залучити селянство на бік пролетаріату в соціалістичній революції Маркс підкреслює і в праці «18 брюмера Луї Бонапарта». «Розчарувавшись у наполеонівській реставрації, французький селянин втратить і віру в свою парцелу; вся зведена на цій парцелі державна будова впаде, і пролетарська революція дістане той хор, без якого її соло в усіх селянських країнах перетвориться у лебедину пісню»³.

В іншому місці цього ж твору Маркс вказує, що інтереси селян перебувають уже не в гармонії з інтересами буржуазії, з капіталом, як це було при Наполеоні I, а в непримиренній суперечності з ними. «Тому селяни знаходять свого природного союзника і вождя в міському пролетаріаті, покликаному повалити буржуазний лад»⁴.

Говорячи про селянство як про союзника пролетаріату в його боротьбі за революційне перетворення суспільства, Маркс і Енгельс виходили з наявності революційних можливостей трудового селянства і з корінної спільності економічних і політичних інтересів цих двох класів. Вожді наукового соціалізму дали різку відсіч лассальянській тезі про «реакційність» селянства.

У творі «Критика Готської програми» (1875 р.) Маркс, викриваючи лассальянство, показав, що воно є реакційним сектантським вченням у німецькому робітничому русі, ворожим науковому соціалізму. Зокрема, Маркс піддав гострій критиці антинаукову ідею Ф. Лассалья про «реакційність» селянства і всякого селянського руху. Маркс показав, що ігнорування Лассалем і лассальянцями селянства як активної політичної сили революції характеризує їх як поліцейських бісмарковських соціалістів, ворогів союзу пролетаріату і селянства, ворогів диктатури пролетаріату і соціалізму.

В одному з своїх листів Енгельс писав, що якщо починати революцію з кінця, тобто вести її по-лассальянськи, ізолюватись від селянства, то це загрожувало загибеллю революції.

¹ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. I, стор. 274.

² К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані листи, К., Держполітвидав УРСР, 1949, стор. 86.

³ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. I, стор. 279.

⁴ Там же, стор. 277.

Маркс і Енгельс вказували, що однією з головних причин поразки революцій 1848—1849 рр. у Західній Європі, а також поразки Паризької Комуні в 1871 р. була відсутність міцного союзу пролетаріату і селянства. Поразка французького пролетаріату в період Паризької Комуні особливо гостро поставила перед робітничим класом усього світу і його партіями питання про ставлення їх до трудящих мас селянства. Досвід ще раз показав, що пролетарська революція в країнах із значною кількістю селянського населення не може перемогти без міцного союзу робітничого класу і трудового селянства. Історичну місію — зруйнування старого, капіталістичного способу виробництва і утвердження нового, комуністичного способу виробництва — може виконати тільки могутня суспільна сила в особі пролетаріату і селянства, керованого робітничим класом і його партією.

Однак, з'ясовуючи питання про союз робітничого класу і селянства, Маркс і Енгельс не розглядали селянство як єдине ціле. Вони по-різному підходили до його окремих верств, вказуючи, що якщо в період буржуазно-демократичної революції пролетаріат повинен йти разом з усім селянством, то в період соціалістичної революції союзником пролетаріату може бути тільки дрібне селянство, сільська біднота. З приводу цього Енгельс у праці «Селянське питання у Франції і Німеччині», говорячи про дрібне селянство як про союзника пролетаріату в соціалістичній революції, писав: «В одному відношенні наші французькі товариші безумовно праві: *проти волі* дрібного селянина ніякий міцний переворот у Франції неможливий»¹.

Одночасно Маркс і Енгельс цілком виразно заявляли про ставлення пролетаріату до великого поміщицького і капіталістичного сільськогосподарського виробництва і куркульства. У цій же праці Енгельс відмічає, що зовсім просто стоїть справа з великим землеволодінням. «Як тільки наша партія оволодіє державною владою, їй треба буде просто експропріювати великих землевласників, так само як промислових фабрикантів»². Таким чином, Маркс і Енгельс дали основні намітки ідеї диктатури пролетаріату і відправні положення про союз робітничого класу і селянства як про вирішальний засіб революційного перетворення капіталістичного ладу в соціалістичний.

Після смерті Маркса і Енгельса лідери II Інтернаціоналу, а також меншовики і троцькісти, відмовившись від боротьби за диктатуру пролетаріату, за соціалізм, виступили, як і лассальянці, проти основного союзника пролетаріату — селянства, вважаючи селянство «реакційною силою», неспроможною до революційної боротьби.

Великий продовжувач справи Маркса і Енгельса В. І. Ленін у нових історичних обставинах не тільки відновив геніальні положення марксизму про диктатуру пролетаріату, про союз робітників і селян, забуті і опошлені опортуністами II Інтернаціоналу, але й розвинув їх далі, створивши струнку теорію соціалістичної революції. Ленін розкрив дужки в формулі «диктатура пролетаріату», вказавши, що диктатура пролетаріату є особливою формою класового союзу пролетаріату і трудового селянства при керівній ролі в цьому союзі пролетаріату. «Найвищий принцип диктатури — це підтримання союзу пролетаріату з селянством, щоб він міг вдержати керівну роль і державну владу»³.

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, стор. 377.

² Там же, стор. 382.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 452.

Комуністична партія Радянського Союзу в своїй практичній діяльності неухильно керується цими найважливішими положеннями марксистизму-ленінізму. Організувавши союз робітничого класу і трудового селянства, наша партія добилася у жовтні 1917 р. повалення влади капіталістів і поміщиків і утвердження диктатури пролетаріату.

*   *

*

Вказівки Маркса і Енгельса про необхідність залучення селянства на бік пролетаріату були тісно пов'язані з їх поглядами на можливість і необхідність соціалістичної перебудови дрібного селянського господарства.

Розкривши закони розвитку капіталізму в землеробстві і показавши неминучість розорення і загибелі мільйонів дрібних селянських господарств, Маркс і Енгельс одночасно вказали трудящим селянам єдиний шлях їх порятунку — шлях революційної перебудови сучасного капіталістичного суспільства в суспільство соціалістичне.

У конспекті книги Бакуніна «Держава і анархія» Маркс вказував, що, встановивши диктатуру пролетаріату, необхідно вжити всіх заходів, спрямованих не лише на поліпшення економічного становища трудового селянства, але й на його соціалістичне перетворення.

«...Пролетариат... должен в качестве правительства принимать меры, вследствие которых положение крестьянина непосредственно улучшится и которые, таким образом, привлекут его на сторону революции; меры, однако, которые в зародыше облегчают переход от частной собственности на землю к собственности коллективной, так что крестьянин сам приходит к этому хозяйственным путем...»¹

Енгельс у праці «Селянське питання у Франції і Німеччині» докладно зупиняється на завданнях соціалістичної перебудови трудового селянства при диктатурі пролетаріату.

Сама поява цієї роботи Енгельса була обумовлена рядом обставин. Багато країн Європи в 80—90-і рр. XIX століття переживало тяжку аграрну кризу, викликану конкуренцією з боку Сполучених Штатів, які заповнювали дешевим хлібом ринки європейських країн. В Європі почалося катастрофічне зниження цін на хліб. Особливо страждало від цього дрібне і середнє селянство. В цих умовах селянське питання набуло особливої гостроти і актуальності і привернуло до себе увагу всіх соціалістичних партій Європи.

На Марсельському з'їзді французької робітничої партії (1892 р.) була прийнята перша аграрна програма, в якій висувалося ряд вимог для полегшення становища дрібних селян і сільськогосподарських робітників. Серед вимог, спрямованих на поліпшення життєвих умов безземельних сільськогосподарських робітників, були й такі, як заборона продажу общинної землі і здачі державних земель в аренду общинам, які повинні були передавати всю цю землю — і свою власну, і арендну — асоціаціям безземельних сімей сільськогосподарських робітників для сумісного обробітку землі, із заборонаю використовувати найманих робітників і під контролем общини. В інтересах дрібних селян програма вимагала придбання общинами сільськогосподарських машин для здачі їх по собівартості в найми селянам, створення селянських товариств для

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XV, 1935, стор. 187.

купівлі добрив, насіння і т. ін., зниження арендних цін, заборони брати в заклад землеробські знаряддя, урожай, насіння, робочий скот, безплатної сільськогосподарської освіти тощо.

Характеризуючи ці вимоги марсельської аграрної програми, Енгельс вказував, що вони йдуть не дуже далеко, що частина з них уже здійснена в деяких капіталістичних країнах, що і останні пункти програми також можуть бути здійснені без особливої шкоди для існуючого капіталістичного ладу.

Добившись за допомогою цієї програми великих успіхів під час виборів в палату депутатів у серпні 1893 р., французька робітничка партія зробила пізніше ряд недопустимих поступок дрібнобуржуазним попутникам. Так, уже на Нантському з'їзді партії (у вересні 1894 р.) були прийняті додатки до аграрної програми, які по суті являли собою опортуністичні перекручення марксизму і які Енгельс піддав гострій критиці в своїй праці «Селянське питання у Франції і Німеччині».

Енгельс зазначав, що французькі соціалісти пішли по хибному шляху, обіцяючи селянам зберегти їх власність від загибелі в умовах капіталістичного ладу, не з'ясувавши їм, що тільки під керівництвом пролетаріату може відбутися пролетарська революція і буде досягнуте звільнення найширших мас трудящих міста і села з-під гніту капіталістів і поміщиків на основі перетворення всіх засобів виробництва, в тому числі і землі, у суспільну власність і переходу до суспільного виробництва. Опортуністичні установки французьких соціалістів по селянському питанню відразу ж знайшли живий відгук серед німецьких опортуністів. У жовтні 1894 р. у Франкфурті відбувся партейтаг (з'їзд) німецьких соціал-демократів, на якому виступив відомий опортуніст Фольмар, висунувши пропозицію здійснити ряд заходів для «врятування» селянства в межах капіталістичного ладу від тих дій, яких воно зазнає. Фольмар у своєму виступі прямо посилався на приклад нантських постанов французьких соціалістів і навіть заявляв, що вони «були схвально зустрінуті Фрідріхом Енгельсом». Як тільки це стало відомо Енгельсу, він виступив з прилюдним протестом проти фальсифікації його поглядів у листі до редакції «Vorwärts», написаному 16 листопада 1894 року.

В цьому листі Енгельс ще раз роз'яснив і уточнив позицію марксистів відносно дрібного селянства. Він вказував, що «развитие капитализма бесповоротно уничтожает мелкое крестьянское землевладение»¹, що «наша партия отдает себе в этом вполне ясный отчет, но у нее нет решительно никаких оснований собственным вмешательством еще более ускорять этот процесс»². Навпаки, вона буде вживати заходів, щоб зробити неминучу загибель дрібних сільськогосподарських виробників менш болючою. І далі Енгельс заявляв: «...Но если идут дальше, если желают навеки сохранить мелкого крестьянина, то тут уж, по-моему, стремятся к экономически невозможному, жертвуют принципом, владают в реакционность»³.

Енгельс відстоював марксистську трактовку селянського питання як у цьому листі, так і в спеціальній статті «Селянське питання у Франції і Німеччині», написаній для журналу «Die Neue Zeit».

Ф. Енгельс у цій своїй праці, завдаючи нищівного удару шкідливій опортуністичній теорії про «реакційність селянства», вказує на необхід-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, 1936, стор. 436.

² Там же.

³ Там же.

ність диференційного підходу до різних складових частих сільського населення і дає разом з тим блискучий марксистський аналіз становища окремих верств селянства. Особливо важливим у статті є питання про ставлення до дрібного селянства. Енгельс вказує, що з усіх селян цей розряд — найважливіший, і не тільки для Західної Європи взагалі, а й щодо всього питання центр ваги лежить саме в цьому розряді селян. Енгельс підкреслює, що під ударами капіталізму дрібний селянин опускається все нижче й нижче, розорюється і нестримно йде до загибелі. Він — майбутній пролетар. Як такий він повинен був би охоче прислухатися до соціалістичної пропаганди, але цьому іноді ще перешкоджає почуття власності, яке ввійшло у нього в плоть і кров. «Чим тяжча стає для нього боротьба за його клапчик землі, який зазнає стільки небезпек, тим з більш упертим відчаєм чіпляється він за нього, тим більше схильний він вбачати в соціал-демократі, який говорить йому про передачу земельної власності в руки всього суспільства, такого ж небезпечного ворога, як в лихварі і адвокаті»¹.

І ось виникає важливе питання: якими ж засобами повинні соціалісти боротися з цим забобоном? Що може соціалістична партія запропонувати гинучому дрібному селянинові, не зраджуючи саму себе? Ставлячи ці питання, Енгельс тут же відповідає на них. Пролетарська партія повинна вести пропаганду серед селянства відповідно до законів економічного розвитку суспільства, а не всупереч їм; вона повинна залучати селянство на свій бік, приділяючи цьому питанню найбільшу увагу. Обов'язок партії — завжди і скрізь роз'яснювати селянам абсолютну безнадійність їх становища, поки панує капіталізм, абсолютну неможливість зберегти за ними їх парцельну власність як таку, абсолютну впевненість, що капіталістичне велике виробництво так само роздушить їх безсиле застаріле дрібне виробництво, як залізничний поїзд — ручну тачку².

І далі Енгельс вказує, що робітнича партія повинна роз'яснювати дрібному селянинові, що саме індивідуальне господарство, зумовлене одноосібним володінням, веде селян до загибелі. Робітнича партія повинна ясно показати селянину, що тільки вона може врятувати і зберегти його садибу і земельне володіння, перетворивши їх у товариське володіння і товариське виробництво. Якщо ж дрібні селяни наполягатимуть на збереженні свого одноосібного господарства, то вони неминуче позбудуться і землі і дворів, оскільки велике капіталістичне господарство витіснить їх застарілий спосіб виробництва. Потрібно дати селянинові зрозуміти, що перехід до соціалістичних форм господарства — в його ж власних інтересах, що в цьому — його єдиний шлях до порятунку від загибелі і розорення.

Роз'яснюючи питання про відношення пролетарської партії до дрібних селян і їх долі, Енгельс вказує, що партія не може обіцяти їм збереження одноосібної власності і одноосібного господарства, але вона може обіцяти їм, що проти їх волі не вторгнеться насильством в їх відносини власності. «Ми ж стоїмо рішуче на боці дрібного селянина; ми здійснимо все скільки-небудь можливе для того, щоб зробити його долю більш стерпною, щоб полегшити йому перехід до товариства, якщо він це вирішує, і навіть дати йому відстрочку, щоб поду-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, стор. 369.

² Там же, стор. 380.

мати на своїй парцелі, якщо він не може ще прийняти цього рішення. Ми зробимо це не тільки тому, що розглядаємо дрібного селянина, який живе своєю працею, як можливе поповнення наших рядів, але також і в прямому інтересі партії. Чим більше число селян, яких ми звільнимо від дійсного переходу в пролетарі, яких ми зможемо залучити на свій бік ще як селян, тим скоріше і легше відбудеться суспільний переворот. Нам нема чого чекати цього перевороту доти, поки капіталістичне виробництво скрізь розвинеться до крайніх своїх наслідків, поки останній дрібний ремісник і останній дрібний селянин впадуть жертвою капіталістичного великого виробництва»¹.

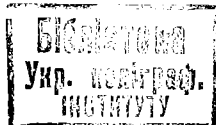
Енгельс розгортає широку програму дій робітничого класу по відношенню до селянства, яка повинна забезпечити перехід основних мас селянства на бік пролетаріату і стати основою міцного союзу цих двох основних класів сучасного суспільства. Енгельс вказує, що коли робітничий клас оволодіє владою, він не повинен і думати про насильствену експропріацію дрібних селян (однаково, з компенсацією чи без неї), як це він змушений буде зробити з великими землевласниками. Завдання робітничого класу відносно дрібних селян полягатиме насамперед у тому, щоб їх приватне виробництво і приватне володіння перевести в товариське, але не насильственным шляхом, а за допомогою прикладу і пропонування громадської допомоги для цієї мети². «Матеріальні жертви, які для цього доведеться принести з громадських коштів в інтересах селян, з точки зору капіталістичної економіки можуть здатися просто викинутими грошима, а тимчасом це буде чудове застосування капіталу, тому що вони збережуть, можливо, в десять разів більші суми, при витратах на суспільне перетворення в його цілому. Отже, в цьому розумінні ми можемо бути дуже щедрими щодо селян»³.

Як бачимо з наведеного висловлювання Енгельса, засновники наукового комунізму чітко і цілком виразно ставили питання про пряму державну допомогу соціалістичним формам господарства в землеробстві, вважаючи, що широка економічна, фінансова, технічна та інша допомога будуть сприяти переходу одноосібних селянських господарств на шлях соціалізму, що, кінець кінцем, буде вирішальною умовою дальшого зміцнення союзу робітничого класу і трудового селянства — непорушної основи сили і міцності нового, соціалістичного суспільства.

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, стор. 380.

² Див. там же, стор. 378.

³ Там же, стор. 380.

182231